

որպես գոյականական անդամի լրացում, այսինքն՝ որոշիչ, այն պարզ պատճառով, որ դրանք փաստացի դրսևորումով հանդես են գալիս որպես գոյականին վերաբերող լրացում: Իսկ գոյականի կամ ընդունված ձևով ասած՝ գոյականական անդամի լրացումները լինում են որոշիչ, հասկացուցիչ, քացահայտիչ և ոչ թե խնդիր կամ պարագա:

Իհարկե, քացաքձակորեն իշխող չէ այն տեսակետը, թե գոյականին վերաբերող՝ պարագայական և խնդրային նշանակությամբ լրացումները պարագա և խնդիր են ճանաչվելու: Կա նաև այլ տեսակետ: Ռ. Իշխանյանը քայանում գոյականների լրացումների այսպիսի ըմբռնում ունի: Նա դրանք լայն առումով խնդիր է համարում, մեղ առումով՝ որոշիչ: «Բայանումները,- գրում է Ռ. Իշխանյանը,- ունենում են լայն առումով խնդիրներ, որոնք մեղ առումով համարում ենք մականուն՝ որոշիչ: Օրինակ՝ ուղերձ *երիտասարդներին* քառակապակցության մեջ *երիտասարդներին*-ը ուղերձ գոյականի խնդիրն է լայն առումով, իսկ մեղ առումով համարում ենք որոշիչ, մտածելով՝ ինչպիսի՞ ուղերձ: Կամ՝ *փախուստ քանակից, քանակից-ը փախուստ* գոյականի խնդիրն է լայն առումով, իսկ մեղ առումով համարում ենք որոշիչ /ինչպիսի՞ փախուստ/»:՝ Ի՞նչ է նշանակում լայն առումով, մեղ առումով: Կոնկրետ որոշվելու է, թե ընդգծված այդ հոլովաձևերը նախադասության ի՞նչ անդամ են: Նկատենք նաև, որ տարբերություն դրված չէ խնդրային նշանակությամբ օժտված *երիտասարդներին* և պարագայական նշանակությամբ օժտված *քանակից* հոլովաձևերի միջև:

Բայանվան այդպիսի լրացումները ճանաչվում են նաև այլ ըմբռնումով և տերմինավորումով: Ձեռչված միավորով գոյականական քառակապակցությունների քննությանը վերաբերող հոդվածում, անդրադառնալով դրանց լրացական անդամների շարահյուսական պաշտոնի որոշմանը, հեղինակները նշում են, թե դրանք «պարագայական որոշիչ և խնդրային որոշիչ»³ են: Օրինակ՝ հանդիպում *գյուղում* կապակցության մեջ գյուղում-ը պարագայական որոշիչ է դիտվում, իսկ հանդիպում *ընկերներին* կապակցության մեջ ընկերներին-ը՝ խնդրային որոշիչ: Կարծում ենք՝ միանգամայն իրավացի են հեղինակները, երբ նշում են, թե խնդրի նման լուծումը ոչ թե գոյություն ունեցող հակադիր աեսակետների «փոխդիջողական հաշտեցում է, առավել ևս ոչ թե քնահաճ տերմինավորում, այլ երկակի արժեք ունեցող երևույթն իր ամբողջության մեջ, իր բուն էությանը ճանաչելու արտահայտություն» /էջեր 107-108/:

Ամբողջ վերը նշվածից բխող հետևությունն այն է, որ որոշչի ըմբռնմանը, դրա արտահայտությանը վերաբերող որոշ հարցեր ճշգրտման անհրաժեշտություն ունեն, որոշիչն ուշադրության առարկա է դառնալու իր բազմազան դրսևորումների մեջ:

Նախ՝ որոշակի տարբերություն է դրվելու գոյականին վերաբերող այսպիսի լրացումների միջև. մի կողմից՝ *քաղձր* ծառ, *երեք* մատիտ, *այսպիսի* աշակերտ, *գրելու* թուղթ են, իսկ մյուս կողմից՝ հանդիպում *փողոցում*, *քառ առ քառ* արտասանություն, *փաստերով* ապացուցում են: Այս երկու կարգի որոշիչների տարբերությունը նախ պայմանավորվում է նրանով, որ առաջինները վերաբերում են առարկայանուն գոյականների, իսկ երկրորդները՝ քայանունների: Բայանունն օժտված է գործողության իմաստով, դրանում առարկայացված ձևով գործողություն է դրսևորվում: Հանդիպում, արտասանություն, ապացուցում գոյականներն օժտված են «հանդիպել», «արտասանել», «ապացուցել» գործողությունների իմաստներով:

Ինչպես որ քայանուններն իմաստային առումով մի տեսակ միջին դիրքում են գտնվում գոյականների և քայերի միջև, այնպես էլ դրանց վերաբերող լրացումները որոշակի ընդհանրություն պիտի ունենային գոյականական անդամի լրացում որոշչի և քայական անդամի լրացումներ խնդիրների ու պարագաների հետ:

Բուն և պարագայական ու խնդրային որոշիչների տարբերությունը պայմանավորող երկրորդ կարևոր հանգամանքը հետևյալն է: Վարդուց նկատված իրողություն է, որ գոյականական քառակապակցություններ կարող են առաջանալ զեղյման հետևանքով:

³ Ռ. Իշխանյան, *Արդի հայերենի շարահյուսություն*, 1986, էջ 145-146:

⁴ Մ. Մելքոնյան, Մ. Հայր ար պեռյան, *Ձեռչված միավորով գոյականական քառակապակցություններ*, Գյումրիի մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», 1993, էջ 107:

Ի՞նչ եմ շինում էս ցեխերում, աղմուկի մեջ վայրենի,

Ա՛խ, քե նորից գլուխն ամսական *դեպի էնտե՛ղ, դեպի տու՛ն* /Հ. Թումանյան/:

Ի տարբերություն մալարդ օրինակների՝ սքանում լրացյալը /ճամփան/ գործողության խնամքով օժտված չէ, քայց և նրա ընդգծված լրացումները պարագայական նշանակությամբ են օժտված /«դեպի էնտեղ, դեպի տուն»/: Դա բացատրվում է նրանով, որ վերջիններս որպես *ճամփա* գոյականի լրացում են հանդես եկել այն բանի հետևանքով, որ դրանց և *ճամփա* բառով արտահայտված լրացյալի միջև ենթադրվում է մի գեղյված քայական միավոր՝ «...ճամփան, որ *տանում է...*» կամ՝ «դեպի էնտեղ, դեպի տուն *տանող* ճամփան...»: Արդյես էլ՝ կամովին ընտրությամբ – կամովին /կատարված/ ընտրությամբ, սեր դեպի մայրենին–սեր /ցուցաբերած/ դեպի մայրենին ևն: Ուրեմն՝ ենթադրվող, գեղյված շարահյուսական միավորը, որ ունակ է պարագա կամ խնդր լրացում ընդունելու, առկա չէ, և նրա լրացումը փոխանցվել է գոյականին, հանդես է եկել որպես գոյականական անդամի լրացում:

Այսպիսով, որոշյալի՝ գործողության նշանակությամբ օժտված լինելը /քայանում/ և գեղյումը այն հանգամանքներն են, որոնցով սրայմանավորվում է պարագայական և խնդրային որոշիչների գոյությունը: Պետք է տարբերություն դնել այդ և մյուս կարգի որոշիչների միջև: Առաջինները պարագայական և խնդրային որոշիչներ են, մյուսները՝ բուն որոշիչներ: Առաջիններն առանձնապես լայն գործածություն ունեն խոսակցական լեզվում, հրապարակախոսական խոսքում:⁵

Պարագայական որոշիչը գոյականով, մակբայով, կապով ու կապվող բառով արտահայտվող այն լրացումն է, որը ցույց է տալիս որոշյալի հատկանիշը՝ արտահայտելով պարագայական զանազան հանգամանքներ՝ տեղ, ժամանակ, չափ ևն:

Գոյականով պարագայական որոշիչն արտահայտվում է ուղղական և սեռական հոլովներից բացի մյուս բոլոր հոլովներով: Բացառապես պարագայական նշանակությամբ օժտված լինելու շնորհիվ ներգոյական հոլովը բավական կարևոր տեղ ունի շարահյուսական այդ պաշտոնի դրսևորման հարցում: Օրինակներ՝ *Հաճելի էր այդ հանդիպումը Փարիզում*: Նոր բույնը հայրենի գյուղի հակառակ *ծայրում* համապետդացիներին բնակարաններին նման չէր:

Տրական, հայցական հոլովներով արտահայտված պարագայական որոշիչներն հիմնականում արտահայտում են տեղի, ժամանակի գաղափար: Բերենք համապատասխան օրինակներ՝ *Ձեր հանդիպումները հարևանիս տանը* բոլորին հայտնի են: Երևիսաների զրոտանքը *գետալիին* նրանց մեծ հաճույք պատճառեց: Սի հոյակապ շենքի պատի տակ, մայթին, նտեղ է մի հաշմանդամ, քաջության *մեղալները կրծքին*, երգում է /Ավ. Իսախանյան/: Ներսես Մեծի աքսորումը *Պատմես* նույն կայսեր հրամանով էր /Բաֆֆի/: Նրանց ժամանումը *Գյումրի* հարգելի պատճառով հետաձգվեց:

Տրական հոլովով պարագայական որոշիչ ունեցող շարահյուսական կառույցը հատկանշվում է կիրառական այն յուրահատկությամբ, որ հաճախ հանդես է գալիս վերնագրի դերով՝ Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին /Հ. Թումանյան/, Նամակ ռուսաց թագավորին /Ա. Բակունց/, Խոսք իմ որդուն /Մ. Կռպուտիկյան/:

Բացառական, գործիական հոլովներով արտահայտված պարագայական որոշիչները հատկանշվում են խնամքային բազմազանությամբ՝ օժտված լինելով տեղի, ժամանակի, չափի, նպատակի և այլ խնաստներով: Օրինակներ՝ *Դրսից* առաքումները Գյումրի դեռա շարունակվում են: *Տարիներով* թափառումների ընթացքում շատ դառնություններ է ճաշակել: Հարևան երկիր կարևոր *գործով* մեկնումը հետաձգվեց: Խոսքի *սպարանքը* շրջապատի փոքրիկ *գյուղով* ընկած էր լեռան լանջին /Գ. Սևունց/:

Պարագայական որոշիչների ձևադրման հարցում ակտիվ դեր ունեն կապերը: Հասկանալի է, որ սույն պարագայում դրանց այն գործածություններն են նկատի առնվում, երբ կապվող բառի հետ հանդես են գալիս որպես քայանվան լրացում կամ ընկալվում են որպես գեղյված, ենթադրվող քայական միավորին վերաբերող կապակցություն: Կապային կառույցը ասենք *Ջիվանու* այս տողում բուն որոշիչ է /«Դժոխքում

⁵ Գեղարվեստական գրականությունից քաղված օրինակների հեղինակը նշվում է, իսկ լրագրերից, ամսագրերից և այլ աղբյուրներից քաղված օրինակները տրվում են առանց որևէ նշանի:

էլ իմ ունեցած *կրակի պես* հուր չկա», իսկ հետևյալ օրինակներում՝ պարագայական որոշիչներ՝ *Վերելքը դեպի* լեռան հորդառատ *աղբյուրները* քեւ դժվար, բայց շատ էր հաճելի: Ի՞նչ կասկած, ամեն հայ սրտով կամ գործով մասնակից է լինելու էս մեծ համ-դեսին *Վարագա բարձունքների վրա* /Հ. Թումանյան/: *Տանգիրոջ ու մեր միջև* տարա-ձայնությունն այնքան մեծ չէր /Շիրվանզադե/ և այլն:

Գալով մակերալով արտահայտվող պարագայական որոշիչներին՝ հետևյալը պետք է նշել: Արդի հայերենում մակերայի գործածությունը որպես բայանվան լրացում այնքան սովորական է, որ կասկածի տակ չպիտի առնվի: Առավել ևս հիմնավոր չի կա-րելի համարել այն կարծիքը, քեւ բայանվան հետ գործածված այդպիսի քառերը ոչ քեւ մակերայ են, այլ՝ ածական: Խոսքը վերաբերում է այսպիսի գործածությունների՝ «Նը-րանց հաճախակի հանդիպումները այժմ էլ շարունակվում են», «Հագիվ էր լավում նրանց ցածրաձայն խոսակցությունը», «Մեքենայի աղբյուրի արագ ընթացքը զար-մացրել էր բոլորին»:⁶ Նկատի ունենալով այս գործածությունները՝ Մ. Ասատրյանը գրում է, քեւ «այսպիսի կիրառությունների դեպքում *հաճախակի, ցածրաձայն, արագ* և նման քառերը մեր կարծիքով ոչ քեւ մակերայներ, այլ ածականներ են» /ն.ա./: Զգտելով հիմնա-վորել իր այդ կարծիքը՝ հեղինակն ըստ էության այնպիսի միտք է զարգացնում, քեւ իբր աստիաստրակ բայանունները չեն կարող մակերալով լրացում ունենալ: Բայց նա ինչ-պե՞ս է հիմնավորում այդ միտքը: «Մեր այս մտքի օգտին է խոսում,- գրում է հեղինակը,- քեկուզ և այն, որ քայանուն գոյականների վրա չեն կարող դրվել, ասենք, *որեն* ածանցով կազմված մակերայները. «ամսպասելիորեն հանդիպում», «արագորեն ըն-թացք» և նման տիպի կապակցություններ ժամանակակից հայերենում գոյություն չու-նեն» /ն.ա./: Ընդունենք, որ այդպիսի կապակցություններ արդի հայերենում գոյություն չունեն, բայց մի՞թե դա հիմնավոր կովան է, որ եզրակացվի, քեւ դա «ցույց է տալիս, որ *արագ ընթացք, արագ շարժում, հաճախակի հանդիպում, հանկարծակի վերադարձ* և նման կապակցությունները «ածական+գոյական» կապակցություններ են» /ն.ա./: Ի՞նչ է նշանակում *որեն* ածանցով կազմվածները դարձնել մակերայի էտալոն և իրապես մակերայները ներկայացնել որպես ածական:

Նկատելի է, որ պարագայական որոշիչի դերով առանձնապես ակտիվ են հան-դես գալիս ձևի մակերայները: Օրինակներ՝ Նախադասության միավորների *բառ առ բառ* արտասանությունը նրա համար կարծես խոսելու սովորական եղանակ էր դարձել: Զարմանում եմ նրա *հանկարծակի* խոռվության վրա /Բաֆֆի/:

Նշենք նաև այլ տեսակի մակերայների գործածություններ պարագայական որոշ-չի դերով՝ *Յման* բանտարկությունը գնդակահարությունից լա՛վ է: Երկու օր անց *կրկին* հանդիպումն ուղղակի անսպասելի էր: Լրագրի այդ համարի՝ քաղաքում և *ալյուր* տարածումը խիստ անհրաժեշտ համարվեց:

Խնդրային որոշիչը գոյականով և կապով ու կապվող բառով արտահայտվող այն լրացումն է, որ ցույց է տալիս քայանունով, գործողության իմաստով օժտված այլ գոյականներով արտահայտված իրողության հետ կապ ունեցող առարկաներ, անձեր: Ուշագրավ է, որ գոյականը խնդրային որոշիչի ձևավորման հարցում ակնհայտ ակտի-վություն է ցուցաբերում սեռական հոլովով, մի հոլովով, որ աստիաստրակ սակավ է հան-դես գալիս որպես խնդիր լրացում: Անա սեռական հոլովով արտահայտված խնդրային որոշիչի մի քանի օրինակ՝ *Շենքի* վերանորոգումը ընդամենը մեկ շաբաթ տևեց: *Խնդրի* քննարկումը բավական հաջող էր նախատարատոված: Այդպես էլ՝ *փողոցի* մաքրու-մը, *խոզերի* բուծումը, *ծառերի* ծերատումը և այլն: Ինչպես հեշտ է նկատել, խնդրային որոշիչի հարցում սեռական հոլովը «նվաճողական» դիրք ունի հայցական հոլովի հան-դես, քայանուն գոյականների հետ ենթադրելի հայցականի փոխարեն գոյականի սե-ռական հոլովն է հանդես գալիս:

Այսպիսի սեռականների շարահյուսական պաշտոնի հիմնավոր ճանաչումը կլի-նի դրանք խնդրային որոշիչ համարելը և ոչ քեւ՝ հատկացուցիչ կամ բուն որոշիչ: Նման սեռական հոլովաձևերը օժտված են խնդրային նշանակությամբ՝ ցույց տալով այն առարկան, որը քայանվամբ արտահայտված գործողության օբյեկտն է:

⁶ Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, 1987, էջ 194:

Ընդունված կարծիք է, որ որոշի պաշտոնով կարող է գործածվել որոշ բառերի քաջատական հոդով՝ *տատինից վզկապ, ոսկուց մատանի, մահողից վերաբեր*։ և այլն։ Այսպիսի քաջատականները որպես խնդրային որոշիչ դիտելու առումով ուշագրավ է իրողության այսպիսի ըմբռնումը։ Նկատի ունենալով այդպիսի կապակցությունները՝ Մ. Ասատրյանը նշում է, թե դրանք «որպես կանոն, բայական ձևերի զեղչման արդյունք են /սատինից թաշկինակ = տատինից կարված թաշկինակ/»։⁷ Վերը նշվեց, որ բայական ձևերի զեղչման հետևանքով լրացումն օժտվում է խնդրային և պարագայական նշանակությամբ։ Ուրեմն՝ նշված /և նման/ կապակցություններում քաջատական հոդվածները խնդրային որոշիչ են։ Այդպիսի շարահյուսական պաշտոնով հաճախ են հանդես գալիս անջատման, ներգործման, վերաբերության քաջատական հոդվածներ՝ Փոխառությունները և փոխազդեցությունները հարևան *ազգերից* սովորական վիճակն է ամեն մի լեզվի /Հ. Թումանյան/։ *Նժդեհից* մեջբերումները շատ են Չերխոստում։ Հետվում երևում էր մի շինություն կարմիր *աղյուսից* /Շիրվանզադե/։

Հատկապես հրապարակախոսական խոսքում խնդրային որոշիչների ձևավորման գործում որոշակի է նաև կատային կառույցների դերը։ Կապվող բառով մատնանշվում են առարկաներ, ամձեր, որոնց նկատմամբ ունեցած զանազան հարաբերություններով բնութագրվում են լրացյալներով արտահայտված իրողությունները։ Նշենք տարբեր հարաբերության կապերով մի քանի օրինակ՝ Ամեն զգացմունք *դեպի յուր ծնողը, դեպի յուր ազգն ու հայրենիքը* մտած էր նրա սրտում /Բաֆֆի/։ Փոս ընկած աչքերում միամիտ սեր կար *դեպի խոտը, կովը, ծաղկած տարերը* /Ա. Բակունց/։ *Մարդու դեմ* թշնամանքը արատավոր հոգու արտահայտություն է։ Բո հավատն *առ Աստված* քեզ կփրկի։ Նա յուրաքանչյուրին յուր *հասկացողության համեմատ* պատասխաններով գոհացնում էր /Պետյան/։

Այսպիսով՝ ժամանակակից հայերենում լայն գործածություն ունեն երկակի նշանակությամբ օժտված շարահյուսական իրողությունները։ Դրանք գոյականական անդամի լրացում որոշիչի հետ առնչվում են նրանով, որ փաստացի դրսևորումով վերաբերում են գոյականների։ Այդպիսի շարահյուսական իրողությունները նաև որոշակի առնչություն ունեն բայական անդամի լրացումների հետ նրանով, որ օժտված են պարագայական և խնդրային նշանակությամբ։ Հիմնականում այդպիսի երկակի նշանակությամբ օժտված լինելու պատճառով նման լեզվական իրողությունների շարահյուսական պաշտոնի որոշման հարցում գոյություն ունեն տարակարծություններ, հակասական տեսակետներ։ Հաշվի առնելով այդպիսի լրացումների նշված իմաստային յուրահատկությունը՝ դրանք ճանաչվելու են որպես պարագայական որոշիչ և խնդրային որոշիչ։ Ավելորդ չի լինի ընդգծել, որ վերջիններս ոչ թե լրացման առանձին տեսակ են ճանաչվում, այլ՝ որոշիչի ենթատեսակներ։ Խնդրի նման լուծումը կնպաստի ինչպես որոշիչ, այնպես էլ խնդիրների ու պարագաների ավելի հիմնավոր ըմբռնմանը։

ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННОЕ И ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В. Мелконян

Второстепенные члены предложения, дополняющие существительные, которые имеют обстоятельственное и дополнительное значение, требуют отдельного изучения - они представляют реалии, имеющие двойное синтаксическое значение, рассматривающиеся с одной стороны как поясняющие слова именного, а с другой стороны - глагольного члена. Их сходство с поясняющими словами именного члена выражается в том, что фактически они определяют существительное, а сходство с поясняющими словами глагольного члена в том, что они имеют обстоятельственное и дополнительное значение.

В статье обосновывается та мысль, что для преодоления разногласий, возникающих при определении синтаксической роли этих реалий, нужно рассматривать их обстоятельные определения («Ար ղեմ առ ղեմ հանդիպումը տեղի չունեցավ») и как дополнительные определения («Ամանց հիասթափությունը կյանքից անհաջողության հետևանք է»)։

⁷ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 199։